

УДК 025.171:027.7:378.4(477.74-25):929Гольденберг”1940/1950”
DOI [https://doi.org/10.18524/2707-3335.2025.2\(34\).353362](https://doi.org/10.18524/2707-3335.2025.2(34).353362)

Левченко Валерій Валерійович,

кандидат історичних наук, доцент,

професор кафедри соціальних та гуманітарних дисциплін

Одеського національного морського університету, професор ОНМУ

вул. Мечникова, 34, м. Одеса, 65029, Україна

тел.: (048) 728 31 18

e-mail: levchenko_lav@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-6907-7768>

**ІСТОРИОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА ЩОДО НАУКОВОЇ
ДІЯЛЬНОСТІ ІСТОРИКА-ГЕРМАНІСТА Ф. Р. ГОЛЬДЕНБЕРГ
В АРХІВІ ПРОФЕСОРА А. Г. ГОТАЛОВА-ГОТЛІБА
НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ ОНУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА**

У статті представлено результати наукової діяльності Фаїни Рувимівни Гольденберг (1908–1975) як одного з представників одеської школи істориків-новістів 1930-х–1940-х рр. Наукова творчість Ф. Р. Гольденберг, яка є одним із представників вітчизняної германістики, показана як один з етапів у розвитку одеської школи досліджень нової історії. Ця школа пережила етапи становлення та підйому в XIX – на початку XX ст., складний процес формування радянської новістики, в якій велика роль належала професору К. П. Добролюбському, який поєднав своєю особистістю дореволюційний та радянський етапи розвитку цього періоду всесвітньої історії. Подано фактологічний аналіз наукової літератури щодо постаті Ф. Р. Гольденберг. У статті вперше опубліковано історіографічні джерела, що дають нову інформацію для більш чіткої реконструкції її біографії та творчого доробку. Встановлено, що її наукові праці в сучасній історіографії охарактеризовано не достатньо детально. Серед наукових здобутків Ф. Р. Гольденберг — розробка низки важливих тем, які мають теоретичне, методичне значення для розуміння логіки розвитку нової історії. Однією з таких тем є дослідження гуманістичної спрямованості світогляду німецького драматурга, теоретика мистецтва і літературного критика-просвітителя, основоположника німецької класичної літератури Г. Е. Лессінга. Вона вивчала його філософію та соціальні проблеми в його творчості, розглядала спадщину письменника, яка багато у чому відображала слабкості та недостатньо розвинену класову самосвідомість німецького бюргерства XVIII ст. Водночас у її науковій творчості більш не має опублікованих наукових праць окрім методичних напрацювань. Проте вона стояла біля витоків історичної германістики у Дніпропетровському університеті, в якому їй вдалося долучитися до підготовки наступного покоління істориків-новістів.

Ключові слова: Ф. Р. Гольденберг, одеська наукова школа істориків-новістів, К. П. Добролюбський, генерації, історіографічні джерела, еґо-документи, Г. Е. Лессінг, історія Просвітництва.

Наукова бібліотека ОНУ імені І. І. Мечникова — це не тільки сховище десятків мільйонів томів друкованої продукції, а й місце зберігання фондів архівів знаних співробітників університету (А. Г. Готалов-Готліб, М. М. Ланге та ін.), де відкладена значна кількість цінних історичних джерел, які здебільшого ще не стали відомими представникам наукового середовища, зокрема історикам.

У розвитку дослідження питань нової історії важливе місце належить Одесі, Імператорському Новоросійському університету (1865–1920) та представникам одеської наукової школи істориків-новістів. Одеса з початку другої половини XIX ст. і до нашого часу є одним із провідних центрів розвитку досліджень у галузі історії і культури нового часу та в однаковій мірі є центром викладання нової історії та підготовки професійних кадрів вчених-новістів. Біля витоків досліджень нової історії в Одесі ще в 1850-х рр. стояв професор Рішельєвського ліцею С. Муравйов [39]. Становлення ж одеської школи істориків-новістів пов'язане з приходом до Новоросійського університету 1867 р. професора О. Г. Брікнера (1834–1896), праці якого були присвячені, переважно культурній та політичній історії XVII–XVIII ст. [8, с. 480]. В останній третині XIX ст. в Одесі сформувалася власна наукова школа новістів, серед засновників якої були такі вчені, як професори Г. О. Афанасьєв (1848–1925) [11–15], О. С. Трачевський (1838–1906) [46–47], В. К. Надлер (1840–1894) [40–41], Р. Ю. Віппер (1859–1954) [19–20], П. М. Ардашев (1865–1924) [9–10], І. І. Іванов (1862–1929) [28–29], Є. М. Щепкін (1860–1920) [48], В. Е. Крусман (1879–1922) [30–31], К. О. Кузнецов (1883–1953) [32], В. Ф. Лазурський (1869–1947) [33–35] та ін. Таким чином, у галузі нової історії в Одесі у другій половині XIX – на початку XX ст. працювали відомі історики, але в силу різних обставин вони надовго не затримувалися у Новоросійському університеті (крім Є. М. Щепкіна і В. Ф. Лазурського), переїжджаючи до більш престижних університетів або до інших вишів на більш статусні посади.

У розвитку нової історії в Одесі сформувалася низка напрямів, серед яких найважливішим був історико-культурологічний. Одеський історико-культурологічний напрям досліджень нової історії будувався на бездоганному знанні історичних джерел, їх ретельному аналізі, на особливій увазі до політичної історії та до здобутків культури народів того часу. Історико-культурологічний напрям пов'язав в єдиний процес нову історію дореволюційного періоду, радянського часу та сучасного етапу розвитку науки. У цьому відношенні особливе місце у розвитку цього напрямку належить професору К. П. Добролюбському (1885–1953) [26–27], вченому дореволюційної наукової школи, який продовжив давню традицію підготовки фахівців і наукових досліджень з нової історії у післяреволюційний час та своєю педагогічною, науковою, громадською діяльністю забезпечив настільки необхідне науці спадкоємство істориків-новістів. Традиції одеської школи нової історії продовжували розвивати у 1920-х – 1940-х рр. такі відомі вчені, як Й. Л. Вайнштейн (1894–1980) [16–17], А. Г. Готалов-Готліб (1866–1960) [23–25], М. М. Розенталь (1892–1960) [43–

45], В. С. Алексеев-Попов (1912–1982) [6–7] та ін. Одним із продовжувачів історико-культурологічного спрямування стала Фаїна Рувимівна Гольденберг (1908–1972), яка зробила певний внесок у науку та у розвиток даного напрямку. На жаль, до сьогодення її ім'я довгий час залишалося призабутим в українській історичній науці.

Перша дотична згадка щодо постаті Ф. Р. Гольденберг з'явилася 2016 р. в статті одеського дослідника П. А. Майбороди [38, с. 129]. У 2023 р. про біографію і науковий доробок маловідомої дослідниці більш деталізовано згадав автор даної статті [36, с. 214–216]. Тільки 2024 р. з'явилася перша студія, повністю присвячена Ф. Р. Гольденберг [18]. Незважаючи на важливість цієї статті у реконструкції життя призабутої вченої, А. Г. Венгер припустився в неї значної кількості фактологічних і науково-довідкових помилок. Причинами його фактологічних помилок, перш за все, є те, що він не володіє інформацією щодо історії вищої школи Одеси у період 1920-х–1930-х рр. та нехтує ретельною роботою з історичними джерелами. Наприклад, знаного історика та історіографа середніх віків Осипа Лейбовича (Львовича) Вайнштейна (1894–1980) назвав «Левом» [18, с. 111], демонструючи незнання імені класика історичної науки. Прикладом нехтування історичними джерелами є те, що факт знайомства Ф. Р. Гольденберг з О. Л. Вайнштейном він відносить до часу її навчання в Одеському інституті професійної освіти, який існував у 1930–1933 рр. [18, с. 111]. Хоча у «Відомості про академічну працю» Ф. Р. Гольденберг чорним на білому написано, що з дисципліни «Середньовіччя», яку викладав їй О. Л. Вайнштейн, вона отримала оцінку «задовільно» у червні 1928 р. [3, арк. 11 зв.]. Таким чином, простежується невідповідність фактів та часових проміжків. Тобто у вказаний період Одеський інститут професійної освіти ще не існував, а навчання Ф. Р. Гольденберг відбувалося в Одеському інституті народної освіти [37].

Неприпустиму неухважність, а скоріш за все і не пряму роботу з історичним джерелами, підтверджує також той факт, що А. Г. Венгер припустився великої помилки у назві кандидатської дисертації Ф. Р. Гольденберг — «Гуманист Лессинг и его борьба с реакционными сторонами современной ему действительностью» [18, с. 111]. Хоча її оригінальна назва інша — «Гуманист Лессинг и его борьба с реакционными сторонами современной ему германской действительности» [21]. Підкреслені нами відмінності у назві дисертації яскраво характеризують штучну суттєву розбіжність у змісті дослідження Ф. Р. Гольденберг, яка виникає через помилку неухважного дослідника. Його байдужість до цінності та значення суті історичного джерела, а ще гірше наявність ознак непрямої роботи з ними, простежується в археографічній публікації тез Ф. Р. Гольденберг щодо її наукової роботи.

Так, у додатку, наводячи тези, він вказав їх під одним пунктом [18, с. 118–120], хоча загальна кількість пунктів складається з 13 [5, арк. 334–338]. Непряму роботу А. Г. Венгера з історичними джерелами підтверджує і той факт, що він вказав невірний рік та обсяг публікації кандидатської дисертації Ф. Р. Голь-

денберг. Вона була видана не 1947 р. із загальним обсягом 289 сторінок [18, с. 121], а 1948 р. з обсягом у 302 сторінки [21]. До загального враження про не роботу з історичним джерелами у фондах архіву А. Г. Готалова-Готліба в Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова підводять жакливі помилки А. Г. Венгера у вказуванні вихідних даних на одиниці зберігання. Так, він вказує, що тези кандидатської дисертації Ф. Р. Гольденберг зберігаються за посиланням «Картон № 20, Одиниця зберігання № 206, арк. 334–338», а рецензія А. Г. Готалова-Готліба на цю дисертацію за посиланням «Картон № 20, Одиниця зберігання № 206, арк. 316–333» [18, с. 121], хоча насправді впродовж багатьох років ці обидва історіографічні джерела відкладено в «картоні № 20. Од. зб. № 202, арк. 203–434» [5]. Суттєві розбіжності у вихідних даних нами підкреслено. Під неувважності А. Г. Венгера як дослідника спостерігаємо в некоректному складанні списку джерел і літератури, позиції яких не відповідають дійсності. Наприклад, посилання на матеріали Державного архіву Одеської області він вказує під номером «30» [18, с. 111], а в списку джерел під цим номером вказано справу Державного архіву Дніпропетровської області [18, с. 121]. Відповідно ця велика помилка стала наскрізною для всього списку джерел і літератури. Враховуючи усі виявлені в статті А. Г. Венгера помилки, недоліки, хиби, некоректності тощо, вона не може претендувати на роботу наукового рівня.

Метою нашої студії є послідовний виклад даних інтелектуальної діяльності Ф. Р. Гольденберг, які в подальшому, з використанням нових історичних джерел, заслуговують на додаткове спеціальне комплексне дослідження.

Основу джерельної бази статті склали документи трьох фондів: Державного архіву Одеської області (ДАОО), архівні колекції і фонд дисертацій Наукової бібліотеки Одеського національного університету імені І. І. Мечникова, матеріали преси та наукової літератури.

Ф. Р. Гольденберг народилася 19 лютого 1908 р. у єврейській родині робітників у Кишиневі [3, арк. 2]. Батька звали Рувін Шмарович Гольденберг (1877 р. н.) [3, арк. 4]. Згодом родина переїхала до Одеси, де батько з 1924 р. працював приймальником хліба [3, арк. 4], але станом на 20 липня 1927 р. вважався безробітним [3, арк. 8–9]. 15 червня 1925 р. Ф. Р. Гольденберг закінчила семирічну трудову школу соціального виховання [3, арк. 10], а в липні 1927 р. подала заяву щодо вступу до Одеського інституту народної освіти (ОІНО) [3, арк. 1], який існував впродовж 1920–1930 рр. [37]. До ОІНО вона надавала документи за вступною нормою ЛКСМУ, про що свідчить клопотання Свердловського районного комітету Одеської організації ЛКСМУ про її прийом до ОІНО [3, арк. 5]. 5 липня 1927 р. Ф. Р. Гольденберг заповнила «Анкету», для тих хто вступав до ОІНО. У вересні 1927 р. вона стала студенткою історичного відділення факультету професійної освіти ОІНО [3, арк. 11]. Розпочавши навчання в ОІНО, їй довелося закінчити навчання в іншому виші — в Одеському інституті професійної освіти (ОІПО, 1930–1933), що було пов'язано з реор-

ганізацію мережі вищої школи УСРР 1930 р. ОІПО вона закінчила 1931 р. та 1 березня їй було виписано характеристику: *«Гольденберг Фаня Рувімова студентка соціально-економічного факультету, член ЛКСМ/у/, член спілки. За час перебування у виші до академічної роботи ставилась уважно. Академична підготовка достатня. Політично розвинена. Брала участь в громадській роботі вишу, але була знята з роботи профуповноваженого за недбале ставлення до роботи та використання в своїх інтересах. Може бути використана на педроботі»* [3, арк. 7]. Через реформаційні процеси структури вищої школи УСРР на початку 1930-х рр. на сьогодні не можливо чітко встановити назву факультету, який вона закінчила. У документі від 1 березня 1931 р. вказано соціально-економічний факультет ОІПО [3, арк. 7], а в документі від січня 1931 р. засвідчено назву економічно-історичного відділу ОІПО [2, арк. 8]. Згідно останнього документу вона закінчила економічно-історичний відділ ОІПО та за розподілом у січня 1931 р. отримала направлення на роботу до Червоноповстанського району [2, арк. 8], адміністративним центром якого було село Біляївка (нині місто в Одеському районі Одеської області, адміністративний центр Біляївської міської громади).

Впродовж чотирьох років навчання, відповідно до вимог системи вищої школи тих часів, Ф. Р. Гольденберг продемонструвала загалом знання вище середнього. Із 36 предметів, за які виставлені оцінки в її «Відомості про академічну працю» за період від червня 1928 р. до січня 1931 р., 19 вона склала на «добре», 9 — на «задовільно» (педологія, фізкультура, військова навчальна підготовка, історія старого світу — М. І. Мандес, історія середньовіччя — Й. Л. Вайнштейн, російська мова, економіка промисловості, історія педагогічних навчань — І. І. Герліх, історія КП(б)У — Г. М. Трачевський), за інші 8 предметів отримала оцінку «зараховано». Як бачимо вище за три історичних предмети вона отримала оцінку «задовільно», за 4 предмети історичного профілю отримала оцінку «добре» (історія нового часу — К. П. Добролюбський, історія Росії — І. Д. Сероглазов, історія України — Р. М. Шпунт, історичний матеріалізм — Л. О. Піпер), а за історію XIX та XX ст. — «зараховано» (К. П. Добролюбський) [3, арк. 11–12]. Якщо умовно рахувати за п'ятибальною системою, де «задовільно» дорівнює 3 балам, «добре» — 4, а «зараховано» — 5, то середній бал Ф. Р. Гольденберг з історичних предметів склав 3,75 балів.

Більш важливим моментом ніж оцінки в отриманні Ф. Р. Гольденберг вищої освіти є той факт, що вона познайомилася з людиною, яка привела її до історичної науки, стала науковим керівником її кандидатської дисертації та саме головне стала її вчителем у науці на все життя. Такою людиною для неї став доктор історичних наук, професор К. П. Добролюбський (1885–1953), відомий в історичній науці як дослідник історії Франції XVIII ст. Його фундаментальні праці «Экономическая политика термидорианской реакции» (1930) і «Термидор: очерки по истории классової боротьбы во Франции в 1794–1795 гг.» (1949) [26–27] визнані фахівцями класичними. Прямим підтвердженням фак-

ту приналежності Ф. Р. Гольденберг до наукової школи К. П. Добролюбського є її лист до нього від 22 березня 1948 р. (Дод. 1) за вісім місяців до захисту її кандидатської дисертації. Словами, що характеризують їх взаємозв'язки як «учня і вчителя» є фраза «Вы очень нужны нам — всему нашему поколению, и более молодому поколению — все мы, Ваши ученики, глубоко уважаем Вас за те знания, которые получаем от Вас, за ту колоссальную пользу, которую Вы приносите нашей науке». Із змісту цього листа також стає зрозуміло, що Ф. Р. Гольденберг підтримувала наукові контакти ще з двома представниками наукової корпорації істориків-новістів — професорами А. Г. Готаловим-Готлібом і М. М. Розенталем. До речі, з А. Г. Готаловим-Готлібом Ф. Р. Гольденберг була знайома ще з часів її навчання в ОІНО, де професор викладав їй дисципліни «Організація народної освіти» (у червні 1929 р. отримала оцінку «добре») і «Дидактику» (у вересні 1930 р. отримала оцінку «зараховано») [3, арк. 11зв.].

На сьогодні нам ще не вдалося встановити життєвий шлях Ф. Р. Гольденберг після закінчення ОІПО в період 1930-х – першої половини 1940-х рр., але відомо, що у 1935/1936 навчальному році вона працювала асистентом кафедри всесвітньої історії Одеського державного університету (ОДУ) під керівництвом професора К. П. Добролюбського. У період другої половини 1930-х рр., незважаючи на складні умови політичної ситуації в країні, К. П. Добролюбському на кафедрі всесвітньої історії ОДУ вдалося зібрати навколо себе когорту молодих талановитих студентів і випускників вищої школи Одеси та підготувати з них плеяду кваліфікованих викладачів і вчених (Н. І. Владимірова, Ф. Р. Гольденберг, С. І. Магазинер, Б. І. Малкіна, Й. Л. Портной та ін.).

Однією з аспіранток К. П. Добролюбського безумовно була Ф. Р. Гольденберг. На сьогодні, через брак збереження архівних матеріалів 1930-х рр., ми ще не змогли встановити розвідку, яка стала першою у хронологічному плані серед її наукових досліджень, але документально вдалося з'ясувати деякі факти з її наукової кар'єри, зокрема щодо обставин захисту кандидатської дисертації на тему «Гуманист Лессинг и его борьба с реакционными сторонами современной ему германской действительности» [21]. Через не традиційність і складність теми та велику увагу з боку науковців захист відбувся на об'єднаному засіданні Ради історичного та філологічного факультетів ОДУ двічі: у квітні [42] та 25 листопада 1948 р. [1, арк. 187].

Текст цієї дисертації зберігається у Науковій бібліотеці Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Також нам невідомо достеменно, з якого саме часу Ф. Р. Гольденберг почала працювати над збиранням матеріалу, підготовкою та написанням дисертації. Беззаперечним фактом є те, що ця кандидатська дисертація на тему історії епохи Просвітництва у Німеччині є першою в радянській науці працею, що була присвячена німецькому поету, драматургу, теоретику мистецтва та літературному критику-просвітителю, основоположнику німецької класичної літератури — Готхольду Ефраїму Лессінгу (1729–1781). Ще одним важливим моментом є те, що активізація дослі-

джень з нової історії в Одесі відбулася у другій половині 1940-х рр. як один із результатів лояльної політики радянської влади щодо тематики історичних досліджень після війни, але в умовах «боротьби з космополітизмом» цю тему спочатку віднесли до другорядних, а згодом зовсім припинили дослідження у цій галузі.

Причина проведення двох об'єднаних засідань Ради історичного та філологічного факультетів ОДУ пов'язано з тим, що після першого засідання у квітні 1948 р. доцент А. В. Недзвідський (1908–1984) на сторінках друкованого органу ОДУ «За більшовицькі кадри» критично оцінив роботу Ради історичного і філологічного факультетів під час захисту дисертації Ф. Р. Гольденберг. А. В. Недзвідський звинуватив членів ради, а особливо її голову професора М. В. Беляєва у формалізмі, відсутності принциповості, оскільки той тричі переривав виступ доцента В. С. Алексеева-Попова, нагадуючи йому, щоб він «скорочувався». Також критика А. В. Недзвідського стосувалась і того, що фахівці університету, які вивчають західноєвропейську літературу, не долучилися до обговорення дисертації, в якій чимало сторінок присвячено саме літературі: «Проте виявилось, що ніхто з працівників, скажім, кафедри західноєвропейської літератури дисертації... не читав. Навіть керівник кафедри доцент Б. О. Шайкевич не зміг узяти участь у диспуті!» [42]. Серед усіх зауважень, висловлених А. В. Недзвідським, більш-менш об'єктивними є ті, що стосуються некоректного обмеження В. С. Алексеева-Попова під час його виступу, адже саме він був одним із фахівців в ОДУ, в полі наукових інтересів якого знаходилась тема дисертації Ф. Р. Гольденберг. Не дивлячись на те, що він захистив кандидатську дисертацію «Рабочий класс и социал-демократия Германии в дни франко-прусской войны и Парижской Коммуны 1870–1871 гг.» [6–7], він вважався видатним знавцем французької суспільної думки XVIII ст. Отже, тема кандидатської дисертації Ф. Р. Гольденберг перетиналася з його науковими уподобаннями, відповідно, він мав можливість і потребу висловити достатньо багато зауважень і порад.

Текст дисертації Ф. Р. Гольденберг дійшов до нас сьогодні в обсязі 302 аркушів, хоча її обсяг, на який давав відгук професор А. Г. Готалов-Готліб 7 квітня 1948 р., складався з 476 сторінок машинопису (463 аркуша тексту та 13 аркушів списку літератури) [5, арк. 316]. У своєму дослідженні Ф. Р. Гольденберг на підґрунті тогочасної радянської ідеології, з переважним акцентом на гуманістичну спрямованість світогляду Г. Е. Лессінга та філософію, діяльність і соціальні проблеми в його творчості, розглядала спадщину письменника, яка багато в чому відображала слабкості та недостатньо розвинену класову самосвідомість німецького бюргерства XVIII ст. У тезах свого дисертаційного дослідження, що зберігаються в особистому фонді одного з її опонентів професора А. Г. Готалова-Готліба Ф. Р. Гольденберг писала: «Лессинг — жертва современного ему пруссачества, но жертва сильная. Его драма не в том, что он согнулся, приспособился, как поступали многие, но в том, что он сохранил

верность своему «я», бедствовал, боролся и погиб. В борьбе идеологической Лессинг выделялся среди современников, был выше их, значительно опередил их. Это и определило его судьбу — его одиночество и гибель. Одиночество Лессинга заключалось в том, что его воззрения не были достоянием какого-либо общественного течения в Германии ни во время его жизни, никогда-либо после него» [5, арк. 334–335].

На засіданні Вченої ради ОДУ 1 грудня 1948 р. [1, арк. 183], на якому йшло обговорення щодо присудження Ф. Р. Гольденберг наукового ступеня кандидата історичних наук після захисту дисертації 25 листопада 1948 р., більшістю голосів дисертацію було визнано гідною ступеня кандидата наук. Однак одночасно було зазначено, що вона мала суттєві недоліки: тема була проміжною історико-літературознавчою, матеріал зібраний великий, але автор не зуміла його добре опрацювати, крім того була низка недоліків, які значно знижували цінність роботи. Наприклад, провідний одеський історик-новіст професор К. П. Добролюбський відмічав, що на захисті було мало виступів літераторів, тому низку піднятих критичних зауважень не було розкрито фахівцями-літературознавцями. Доценти С. Я. Коган і А. А. Москаленко відмітили комплексність теми та проміжний характер, що не було її недоліком, а залежало від характеру питання та незважаючи на коливання в оцінці дисертації є цілком допустимим. У ґрунтовних рецензіях професорів М. М. Розенталя і А. Г. Готалова-Готліба було вказано на низку недоліків дисертації, але всі рецензії визнали роботу такою, що відповідає вимогам, і тому рішення ради факультетів про присудження наукового ступеня кандидата наук було безумовно обґрунтованим. Дивним виглядає становище, коли рецензенти перераховували багато недоліків у роботі та все ж таки вважали за можливе присудження ступеня кандидата наук. Професор М. М. Розенталь зазначив, що дисертантка цілком заслуговувала на науковий ступінь, в дисертації вона використала великий фактичний матеріал і показала уміння оперувати зібраними даними. Професор А. Г. Готалова-Готліб відмітив, що дисертація на факультетській раді не отримала загального схвалення, але він як офіційний опонент детально ознайомився з роботою Ф. Р. Гольденберг і в своєму відгуку від 7 квітня 1948 р. на 19 сторінках (Дод. 2) зазначив, що тема обрана дисертанткою дуже складна і вимагає колосальної ерудиції та технічної досконалості, яких не може бути у наукового працівника-початківця. Про німецьку освіту немає праць і тому важко опрацювати подібну тему; у цьому полягала заслуга дисертантки, що вона взялася за нерозроблене питання. При цьому дисертанткою було виявлено велику старанність та вміння працювати, розробивши новий матеріал, і тому він вважав роботу гідною наукового ступеня кандидата наук. Доцент П. М. Єфремов наголосив, що автор дисертації обробила великий матеріал, використавши як перекладну літературу, так і оригінали; у вступному слові показала гарне знайомство з матеріалом теми, вміння аналізувати цей матеріал і тому вважав роботу гідною ступеня кандидата. Професор М. П. Савчук заявив, що при за-

хисті дисертації слід пред'являти більше вимог, всебічно критикувати роботу, обговорювати, але необхідно вже на факультетській раді дійти певної її оцінки. Враховуючи висновки офіційних опонентів та думку більшості виступаючих, очевидно, слід визнати роботу гідною наукового ступеня. У підсумку ухвалили присудити Ф. Р. Гольденберг вчений ступінь кандидата історичних наук [1, арк. 187–189]. Це дослідження стало єдиним у розробці історії епохи Просвітництва у Німеччині серед одеських вчених.

Зроблені вченою висновки та характеристики дуже точно, але, на жаль, дуже коротко та ідеологічно заангажовано визначають сутність тих процесів, які протікали у Німеччині тих часів. Можна лише шкодувати з приводу того, що надалі Ф. Р. Гольденберг у часи пом'якшення впливу ідеології на науку за часів «хрущовської відлиги» не звернулася більш повно до цього сюжету та не запропонувала розгорнуте концептуальне розуміння сутності епохи Г. Е. Лесінга.

Підсумовуючи перший підхід до реконструкції інтелектуальної біографії Ф. Р. Гольденберг, можемо констатувати, що вона мала приналежність до «ранньорадянської» генерації (1917–1941) вчених, до яких відносимо фахівців соціогуманітарних дисциплін, які здобули вищу освіту або проходили процес навчання, професійна діяльність яких проходила в багатьох вишах та різних за структурою науково-дослідних установ, які здобули вищу освіту або проходили процес її здобуття і перебували на початковому етапі наукової кар'єри, їхні наукові публікації мали теоретичне оформлення відповідно до домінуючих концепцій у розвитку науки 1920-х–1930-х рр., підтримували та поширювали ідеї побудови та розвитку соціалістичної держави. Результатом приналежності вчених до «ранньорадянської» генерації з панівним тоталітарним характером відносин між владою і науковим співтовариством стали прояви різних методів «інтелектуальної покори», що проявилось у творчості Ф. Р. Гольденберг.

Список використаних джерел та літератури:

1. Державний архів Одеської області (ДАОО). Ф. Р-1438. Оп. 12. Спр. 18. 246 арк.
2. ДАОО. Ф. Р-1647. Оп. 1. Спр. 25. 23 арк.
3. ДАОО. Ф. Р-1647. Оп. 1. Спр. 663. 12 арк.
4. ДАОО. Ф. Р-7951. Оп. 1. Спр. 10. 60 арк.
5. Архів Наукової бібліотеки ОНУ імені І. І. Мечникова. Ф. 6 (Архів А. Г. Готалова-Готліба). Картон 20. Од. зб. 202. Арк. 203–434.
6. Алексеев-Попов В. С. Влияние Парижской Коммуны на германское социал-демократическое движение (1871–1872 гг.). *Вопр. истории*. 1953. № 5. С. 60–82.
7. Алексеев-Попов В. С. Рабочий класс Германии в дни Парижской Коммуны. *Молок А. И. Германская интервенция против Парижской Коммуны 1871 года*. Москва : ОГИЗ, 1939. С. 131–197.
8. Аппатов С. И., Демин О. Б., Першина З. В. Историческая наука в Одессе за 200 лет. *Очерки развития науки в Одессе* / отв. ред. С. А. Андронати. Одесса : Титул, 1995. С. 450–491.
9. Ардашев П. Н. Абсолютная монархия на Западе. Санкт-Петербург : Тип. Акц. о-ва Брокгауз-Ефрон, 1902. 196 с. (История Европы по эпохам и странам в средние века и новое время / под ред.: Н. И. Карсеев, И. В. Лучицкий).
10. Ардашев П. Администрация и общественное мнение во Франции перед революцией : ист. очерк. Киев : Тип. И. И. Чоколова, 1905. 132 с.

11. Афанасьев Г. Е. Внешняя политика Наполеона III : публич. лекции Г. Е. Афанасьева, чит. в пользу Одес. славян. о-ва. Одесса : Тип. В. Кирхнера, 1885. 62 с.
12. Афанасьев Г. Е. Главные моменты министерской деятельности Тюрго и их значение. Одесса : Тип. В. Кирхнера, 1884. 279 с.
13. Афанасьев Г. Е. Гугеноты при Людовике XIV : общедоступ. лекция прив.-доц. Имп. Новорос. ун-та Г. Е. Афанасьева, прочит. в Одес. гор. аудитории для нар. чтений. Одесса : Одес. гор. аудитория для нар. чтений, 1895. 20 с.
14. Афанасьев Г. Е. Два момента конституционной истории Англии XIX века : публич. лекции. Одесса : Тип. П. А. Зеленого, 1882. 12 с.
15. Афанасьев Г. Е. Судьбы Ирландии : публич. лекции. Одесса : Одес. вестн., 1887. 88 с.
16. Вайнштейн О. Л. Кто является автором «Исторического комментария» к произведениям Вольтера? *Вольтер : статьи и материалы* / под ред. М. П. Алексеева. Ленинград : Изд-во Ленингр. гос. ун-та, 1947. С. 202–209.
17. Вайнштейн И. Невиданий уривок про Вольтера. *Журн. науч.-исслед. каф. в Одессе*. 1924. Т. 1, № 7. С. 44–50.
18. Венгер А. Г. Фаїна Гольденберг (1908–1975) та зародження історичної германістики у Дніпро(петро)вському університеті. *Сучасні дослідження з німецької історії*. 2024. Вип. 50. С. 107–123.
19. Виппер Р. Ю. Влияние Кальвина и кальвинизма на политические учения и движения XVI века. Церковь и государство в Женеве XVI века в эпоху кальвинизма. Москва : Печатня С. П. Яковлева, 1894. X, 686, 54, VII, 6 с.
20. Виппер Р. Общественные учения и исторические теории XVIII и XIX вв. в связи с общественным движением на Западе. Санкт-Петербург : Журн. «Мир божий», 1900. 207 с.
21. Гольденберг Ф. Р. Гуманист Лессинг и его борьба с реакционными сторонами современной ему германской действительности : дис. ... канд. ист. наук. Днепропетровск, 1948. 302 л.
22. Гольденберг Ф. Р. Лессинг – представитель передовых элементов бюргерства, выступающих против пруссачества за единство Германии. *Науч. зап. [Днепропетр. ун-та]* : сб. работ ист. фак. Днепропетровск, 1951. Т. 40, вып. 1. С. 151–162.
23. Готалов-Готлиб А. Г. Практика и теория дошкольного воспитания в первой половине XVIII века. *Сов. педагогика*. 1940. № 8. С. 61–71.
24. Готалов-Готлиб А. Г. Среднее образование во Франции перед буржуазной революцией 1789 г. и планы его реформы. *Сов. педагогика*. 1939. № 4. С. 112–122.
25. Готалов-Готлиб А. Г. Шалотэ и его «Опыт национального воспитания» (Очерк из истории педагогических систем во Франции XVIII в.). *Тр. Одес. держ. ун-ту* : зб. каф. педагогіки. Одеса, 1941. Т. 2. С. 79–103.
26. Добролюбский К. П. Термидор : очерки по истории классовой борьбы во Франции в 1794–1795 гг. Одесса : Изд-во Одес. гос. ун-та, 1949. 248 с.
27. Добролюбский К. П. Экономическая политика термидорианской реакции. Москва-Ленинград, 1930. 283 с.
28. Иванов И. Политическая роль французского театра в связи с философией XVIII века. Москва : Унив. тип., 1895. 771 с.
29. Иванов И. Сен-Симон и сенсимонизм. Москва : Унив. тип., 1901. VIII, 737 с.
30. Крусман В. На заре английского гуманизма. Английские корреспонденты первых итальянских гуманистов в ближайшей своей обстановке. Одесса : Техник, 1915. XXXI, 710 с.
31. Крусман В. Э. Общество эпохи Просвещения : пособие к курсу, чит. в Имп. Новорос. ун-те и на Одес. высш. жен. курсах в 1915–16 акад. г. прив.-доц. В. Э. Крусманом. Одесса, 1916. 91 с.
32. Кузнецов К. А. Английская палата общин при Тюдорах и Стюартах. Одесса : Техник, 1915. XXIV, 320 с.
33. Лазурский В. Ф. Курс западноевропейской литературы XVIII века. Одесса, 1912. 183 с.
34. Лазурский В. Ф. Курс западноевропейской литературы XIV–XVII веков. Одесса, 1916. 168 с.
35. Лазурский В. Сатирико-нравоучительные журналы Стиля и Аддисона: из истории английской журналистики XVIII века : [в 2 т.]. Одесса : Экон. тип., 1909. Т. 1. XII, 379 с. ; Одесса : Техник, 1916. Т. 2. VIII, 363 с.
36. Левченко В. В. Викладання і досліджування епохи Просвітництва в Одесі в першій половині XX ст. *Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи* : зб. наук. пр. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка, 2023. Вип. 11 : На пошану доктора історичних наук, професора С. А. Копилова. С. 206–219.

37. Левченко В. В. Історія Одеського інституту народної освіти (1920–1930 рр.): позитивний досвід не-вдалого експерименту : монографія / відп. ред. В. М. Хмарський ; наук. ред. Т. М. Попова. Одеса : ТЕС, 2010. 428 с.
38. Майборода П. А. А. Г. Готалов-Готліб на вершині адміністративної кар'єри: життя та діяльність одеського вченого в 1944–1952 рр. *Укр. біографістика*. 2016. Вип. 14. С. 116–141.
39. Муравьев С. Тюрго. Его научная и административная деятельность, или Начало преобразований во Франции XVIII века. Москва : Тип. Каткова и Ко., 1858. 172 с.
40. Надлер В. К. Адальберт Бременский, правитель Германии в молодые годы Генриха IV. Харьков : Унив. тип., 1867. IV, VIII, 422 с.
41. Надлер В. К. Причины и первые проявления оппозиции католицизму в Чехии и Западной Европе в конце XIV и начале XV в. Харьков : Унив. тип., 1864. 260 с.
42. Недзвідський А. Більше критикувати, більше сперечатись! (Про деякі хиби нашої роботи). *За більшовицькі кадри*. 1948. 20 квіт. (№ 14 (217)). С. 2.
43. Розенталь Н. Н. История Европы в эпоху торгового капитализма. Ленинград : Прибой, 1927. 224 с.
44. Розенталь Н. Н. Томас Мюнцер. Москва ; Ленинград : Гос. изд-во, 1925. 90 с.
45. Розенталь Н. Н. Рождение современной Европы : ист.-беллетрист. сб. Ленинград : Брокгауз-Ефрон, 1926. 293 с.
46. Трачевский А. С. Немецкий вопрос во Франции при Людовике XVI. Санкт-Петербург : Тип. Г. Ульриха, 1880. 176 с.
47. Трачевский А. Союз князей и немецкая политика Екатерины II, Фридриха II, Иосифа II, 1780–1790 гг. : ист. исслед. Санкт-Петербург : Тип. М. Стасюлевича, 1877. IV, 527 с.
48. Щепкин Е. Русско-австрийский союз во время Семилетней войны, 1746–1758 гг. Санкт-Петербург : В. С. Балашев и К°, 1902. VII, 698, 16 с.

References

1. Odeskyi derzhavnyi universytet. (1944–1990). Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (Fond P-1438, Opys 12, Sprava 18, 246 arkushiv) [in Ukrainian].
2. Odeskyi instytut profesiinoi osvity. (1930–1933). Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (Fond P-1647, Opys 1, Sprava 25, 23 arkusha) [in Ukrainian].
3. Odeskyi instytut profesiinoi osvity. (1930–1933). Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (Fond P-1647, Opys 1, Sprava 663, 12 arkushiv) [in Ukrainian].
4. Dobroliubskiy K. P. osobystyi fond. (1906–1985). Derzhavnyi arkhiv Odeskoi oblasti (Fond P-7951, Opys 1, Sprava 10, 60 arkushiv) [in Ukrainian].
5. Arkhiv A. H. Hotalova-Hotliba. (1920–1960). Arkhiv Naukovoї biblioteki Odeskoho natsionalnoho universytetu imeni I. I. Mechnykova (Fond 6, Opys 20, Sprava 202, Arkushi 203–434) [in Ukrainian].
6. Alekseyev-Popov, V. S. (1953). Vliyaniye Parizhskoy Kommuny na germanskoye sotsial-demokraticheskoye dvizheniye (1871–1872 gg.) [The influence of the Paris Commune on the German Social Democratic movement (1871–1872)]. *Voprosy istorii*, 5, 60–82 [in Russian].
7. Alekseyev-Popov, V. S. (1939). Rabochiy klass Germanii v dni Parizhskoy Kommuny [The German working class during the Paris Commune]. V Molok, A. I. *Germanskaya interventsia protiv Parizhskoy Kommuny 1871 goda* (s. 131–197). Moskva: OGIZ [in Russian].
8. Appatov, S. I., Demin O. B., & Pershina Z. V. (1995). Istoricheskaya nauka v Odessa za 200 let [Historical science in Odessa for 200 years]. V S. A. Andronati (Red.). *Ocherki razvitiya nauki v Odessa* (s. 450–491). Odessa: Titul [in Russian].
9. Ardashev, P. N. (1902). *Absolyutnaya monarkhiya na Zapade* [Absolute monarchy in the West]. Sankt-Peterburg : Tipografiya Aktsionernogo obshchestva Brokgaуз-Yefron [in Russian].
10. Ardashev, P. (1905). *Administratsiya i obshchestvennoye mneniye vo Frantsii pered revolyutsiyey* [Administration and public opinion in France before the revolution]. Kyiv: Tipografiya I. I. Chokolova [in Russian].
11. Afanasyev, G. E. (1885). *Vneshnyaya politika Napoleona III: Publichnyye lektsii* [Foreign policy of Napoleon III]. Odessa: Tipografiya V. Kirkhnera [in Russian].
12. Afanasyev, G. E. (1884). *Glavnyye momenty ministerskoy deyatel'nosti Tyurgo i ikh znacheniye* [The main moments of Turgot's ministerial activity and their significance]. Odessa: Tipografiya V. Kirkhnera [in Russian].
13. Afanasyev, G. E. (1895). *Gugenoty pri Lyudovike XIV: Obshchedostupnaya lektsiya* [The Huguenots under Louis XIV]. Odessa: Odesskaya gorodskaya auditoriya dlya narodnykh chteniy [in Russian].

14. Afanasyev, G. E. (1882). *Dva momenta konstitutsionnoy istorii Anglii XIX veka: Publichnyye leksii* [Two moments in the constitutional history of 19th-century England]. Odessa: Tipografiya P. A. Zelenogo [in Russian].
15. Afanasyev, G. E. (1887). *Sudby Irlandii: Publichnyye leksii* [The fates of Ireland]. Odessa: Tipografiya «Odesskiy vestnik» [in Russian].
16. Vaynshteyn, O. L. (1947). Kto yavlyayetsya avtorom “Istoricheskogo kommentariya” k proizvedeniyam Voltera? [Who is the author of “Historical comment” for Volter’s works]. V M. P. Alekseyev (Red.). *Volter: stati i materialy* (s. 202–209). Leningrad: Izdatelstvo Leningradskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
17. Vainshtein, I. (1924). Nevydanyi uryvok pro Voltera [An unpublished excerpt about Voltaire]. *Zhurnal nauchno-issledovatel'skikh kafedr v Odesse*, 1(7), 44–50 [in Russian].
18. Venher, A. H. (2024). Faina Holdenberh (1908–1975) ta zarozhzhennia istorichnoi hermanistyky u Dniro(petro) vskomu universyteti [Faina Goldenberg and the Birth of Historical German Studies at the University of Dniro]. *Modern Studies in German History*, 50, 107–123 [in Ukrainian].
19. Vipser, R. Yu. (1894). *Vliyaniye Kalvina i kalvinizma na politicheskiye ucheniya i dvizheniya XVI veka. Tserkov i gosudarstvo v Zheneve XVI veka v epokhu kalvinizma* [The influence of Calvin and Calvinism on political doctrines and movements of the 16th century. Church and state in 16th-century Geneva during the Calvinist era]. Moskva: Tovarishchestvo «Pechatnya S. P. Yakovleva» [in Russian].
20. Vipser, R. (1900). *Obshchestvennyye ucheniya i istoricheskiye teorii XVIII i XIX vv. v svyazi s obshchestvennym dvizheniyem na Zapade* [Social teachings and historical theories of the 18th and 19th centuries in connection with the social movement in the West]. Sankt-Peterburg: Zhurnal «Mir bozhiy» [in Russian].
21. Goldenberg, F. R. (1948). *Gumanist Lessing i yego borba s reaktivnymi storonami sovremennoy yemu germanskoj deystvitel'nosti* [The humanist Lessing and his struggle against the reactionary aspects of contemporary German reality]. (Dissertatsiya ... kandidata istoricheskikh nauk). Dnepropetrovsk [in Russian].
22. Goldenberg, F. R. (1951). Lessing – predstavitel' peredovykh elementov byurgerstva, vystupayushchikh protiv prussachestva za yedinstvo Germanii [Lessing is a representative of the advanced elements of the bourgeoisie, who opposed Prussianism for the unity of Germany]. *Nauchnyye zapiski Dnepropetrovskogo universiteta*, 40(1), 151–162 [in Russian].
23. Gotalov-Gotlib, A. G. (1940). Praktika i teoriya doskol'nogo vospitaniya v pervoy polovine XVIII veka [Practice and theory of preschool education in the first half of the 18th century]. *Soviet pedagogy*, 8, 61–71 [in Russian].
24. Gotalov-Gotlib, A. G. (1939). Sredneye obrazovaniye vo Frantsii pered burzhuznoy revolyutsiyey 1789 g. i plany yego reform [Secondary education in France before the bourgeois revolution of 1789 and plans for its reform]. *Soviet pedagogy*, 4, 112–122 [in Russian].
25. Gotalov-Gotlib, A. G. (1941). Shalote i yego “Opyt natsionalnogo vospitaniya” (Ocherk iz istorii pedagogicheskikh sistem vo Frantsii XVIII v.) [Chalote and his “Experience of National Education” (An essay on the history of pedagogical systems in France in the 18th century)]. *Trudy Odeskoho derzhavnogo universytetu: Zbirnyk kafedry pedahohiky*, 2, 79–103 [in Russian].
26. Dobrolyubskiy, K. P. (1949). *Termidor: ocherki po istorii klassovoy borby vo Frantsii v 1794–1795* [Thermidor: Essays on the History of the Class Struggle in France in 1794–1795]. Odessa: Izdatelstvo Odesskogo gosudarstvennogo universiteta [in Russian].
27. Dobrolyubskiy, K. P. (1930). *Ekonomicheskaya politika termidorskoj reaktivnosti* [The economic policy of the Thermidorian reaction]. Moskva-Leningrad [in Russian].
28. Ivanov, I. (1895). *Politicheskaya rol' frantsuzskogo teatra v svyazi s filosofiyey XVIII veka* [The political role of the French theatre in relation to the philosophy of the 18th century]. Moskva: Universitetskaya tipografiya [in Russian].
29. Ivanov, I. (1907). *Sen-Simon i sensimonizm* [Saint-Simon and Saint-Simonianism]. Moskva: Universitetskaya tipografiya [in Russian].
30. Krusman, V. (1915). *Na zare angliyskogo gumanizma. Angliyskiye korrespondenty pervykh italyanskikh gumanistov v blizhayshey svoey obstanovke* [At the dawn of English humanism. English correspondents of the first Italian humanists in their immediate surroundings]. Odessa: Tipografiya «Tekhnik» [in Russian].
31. Krusman, V. E. (1916). *Obshchestvo epokhi Prosveshcheniya: posobiye k kursu, chitannomu v Imp. Novorossiyskom universitete i na Odesskikh vysshikh zhenskikh kursakh v 1915–16 akad. g.* [Society of the Age of Enlightenment: a manual for a course taught at the Imperial Novorossiysk University and the Odessa Higher Women’s Courses in 1915–16.]. Odessa: Tipografiya «Tekhnik» [in Russian].
32. Kuznetsov, K. A. (1915). *Angliyskaya palata obshchin pri Tyudorakh i Styuartakh* [The English House of Commons under the Tudors and Stuarts]. Odessa: Tipografiya «Tekhnik» [in Russian].

33. Lazurskiy, V. F. (1912). *Kurs zapadnoyevropeyskoy literatury XVIII veka* [Course of Western European Literature of the 18th Century]. Odessa [in Russian].
34. Lazurskiy, V. F. (1916). *Kurs zapadnoyevropeyskoy literatury XIV–XVII vekov* [Course of Western European Literature of the 14th–17th Centuries]. Odessa [in Russian].
35. Lazurskiy, V. (1909–1916). *Satiriko-nravouchitelnyye zhurnaly Stilya i Addisona: iz istorii angliyskoy zhurnalistiki XVIII veka* [The satirical and moralizing magazines of Steele and Addison: from the history of English journalism in the 18th century] (T. 1–2). Odessa: «Ekonomicheskaya» tipografiya; tipografiya «Tekhnik» [in Russian].
36. Levchenko, V. V. (2023). Vykladannia i doslidzhuvannia epokhy Prosvitnytstva v Odesi v pershii polovyni XX st. [Teaching and researching the Enlightenment era in Odessa in the first half of the 20th century]. *Problemy istorii krain Tsentralnoi ta Skhidnoi Yevropy*, 11, 206–219 [in Ukrainian].
37. Levchenko, V. V. (2010). *Istoriia Odeskoho instytutu narodnoi osvity (1920–1930 rr.): pozytyvnyi dosvid nevdaloho eksperymentu: monohrafiia* [The History of Odesa Institute of Public Education (1920–1930): A positive experience of the unsuccessful experiment] (V. M. Khmarskyi, Red.). Odessa: TES [in Ukrainian].
38. Maiboroda, P. A. (2016). A. H. Hotalov-Hotlib na vershyni administratyvnoi kariery: zhyttia ta diialnist odeskoho vchenoho v 1944–1952 rr. [A. G. Gotalov-Gotlieb at the top of the administrative career: the life and work of an Odessa scientist in 1944–1952]. *Biographistica Ukrainica*, 14, 116–141 [in Ukrainian].
39. Muravyev, S. (1858). Tyurgo. *Yego nauchnaya i administrativnaya deyatelnost, ili Nachalo preobrazovaniy vo Frantsii XVIII veka* [Turgot. His scientific and administrative activities, or the beginning of reforms in 18th-century in France]. Moskva: Tipohrafiya Katkova y Ko [in Russian].
40. Nadler, V. K. (1867). *Adalbert Bremenskiy, pravitel Germanii v molodyye gody Genrikha IV* [Adalbert of Bremen, ruler of Germany during the youth of Henry IV]. Kharkov: Unyversytetskaia tipohrafiya [in Russian].
41. Nadler, V. K. (1864). *Prichiny i pervyye proyavleniya oppozitsii katolitsizmu v Chekhii i Zapadnoy Yevrope v kontse XIV i nachale XV v.* [Causes and first manifestations of opposition to Catholicism in the Czech Republic and Western Europe at the end of the 14th and beginning of the 15th centuries]. Kharkov: Unyversytetskaia tipohrafiya [in Russian].
42. Nedzvidskyi, A. (1948, Kviten 20). *Bilsh krytykuvaty, bilsh sperechatys! (Pro deiaki khyby nashoi roboty)* [More criticism, more arguing! (About some of the flaws in our work)]. *Za bilshovytski kadry*, 14(217), 2 [in Ukrainian].
43. Rozental, N. N. (1927). *Istoriya Yevropy v epokhu torgovogo kapitalizma* [History of Europe in the Age of Merchant Capitalism]. Leningrad: Pryboi [in Russian].
44. Rozental, N. N. (1925). *Tomas Myuntser* [Thomas Münzer]. Moskva-Leningrad: Gosudarstvennoye izdatelstvo [in Russian].
45. Rozental, N. N. (1926). *Rozhdeniye sovremennoy Yevropy* [The Birth of Modern Europe]. Leningrad: Brokgauz-Yefron [in Russian].
46. Trachevskiy, A. S. (1880). *Nemetskiy vopros vo Frantsii pri Lyudovike XVI* [The German Question in France under Louis XVI]. Sankt-Peterburg: Tipografiya G. Ulrikha [in Russian].
47. Trachevskiy, A. (1877). *Soyuz knyazey i nemetskaya politika Yekateriny II, Fridrikha II, Iosifa II, 1780–1790 gg.* [The Union of Princes and the German Policy of Catherine II, Frederick II, and Joseph II. 1780–1790]. Sankt-Peterburg: Tipografiya M. Stasyulevicha [in Russian].
48. Shchepkin, YE. (1902). *Russko-avstriyskiy soyuz vo vremya Semiletney voyny, 1746–1758 gg.* [The Russo-Austrian Alliance during the Seven Years' War, 1746–1758]. Sankt-Peterburg: Tipografiya V. S. Balashev i Ko [in Russian].

Стаття надійшла 15.10.2025 р.

ДОДАТКИ

Додаток 1

**Лист Ф. Р. Гольденберг до К. П. Добролюбського
від 22 березня 1948 р.**

[ДАОО, ф. Р-7951, оп. 1, спр. 10, арк. 18]

Днепропетровск. 22 марта 1948 г.

Многоуважаемый Константин Павлович!

Я чувствую себя бесконечно виноватой перед Вами — я надоедаю Вам своими делами, а Вы, оказывается болеете!.. Тысячу раз прошу извинить меня, но я ничего не знала о Вашей болезни. На-днях получила письмо от проф[ессора] Розенталя и от проф[ессора] Готалова — они сообщают мне о том, что Вы болеете. Меня очень взволновало это известие, и единственным утешающим моментом является письмо Николая Николаевича — он пишет, что Вам легче и что Вы находитесь на пути к выздоровлению. От всего сердца желаю Вам скорейшего окончательного выздоровления и долгих лет плодотворной работы. Вы очень нужны нам — всему нашему поколению, и более молодому поколению — все мы, Ваши ученики, глубоко уважаем Вас за те знания, которые получаем от Вас, за ту колоссальную пользу, которую Вы приносите нашей науке.

Еще раз желаю здоровья. Глубоко уважающая Вас

Ф. Гольденберг [підпис]

**Рецензія
офіційного опонента професора А. Г. Готалова-Готліба
від 7 квітня 1948 р.**

на кандидатську дисертацію Ф. Р. Гольденберг

*[Архів НБ ОНУ імені І. І. Мечникова, ф. 6 (Архів А. Г. Готалова-Готліба),
картон 20, од. зб. 202, арк. 316–333]*

Проф[ессор] А. Г. Готалов-Готліб

РЕЦЕНЗИЯ

на труд Гольденберг Фаины Рувимовны, под заглавием
«Гуманист Лессинг в его борьбе с реакционными сторонами
современной ему германской действительности», представленный
для соискания степени кандидата исторических наук

Диссертация Ф.Р. ГОЛЬДЕНБЕРГ представляет собою обширное произведение в 463 страницы текста и 13 страниц списка литературы, в общем 476 страниц машинописи, что составило бы довольно большую книгу, размером около 20 печатных листов.

Работа состоит из введения и шести глав.

В списке использованных автором источников и литературы указано 34 труда Маркса, Энгельса, Ленина и Сталина, труды Лессинга в различных изданиях и редакциях /Геринга, Фесса, Лаубе, Курца, Реклаца, Гемпеля/, 56 книг и статей на русском языке и 8 — на немецком, всего 156 названий.

В введение /стр. 2–33/ автор диссертации справедливо излагает ту мысль, что для своего возрождения германский народ нуждается в коренной ломке своего сознания, и что этой цели должно в известной степени служить изучение германским народом всего лучшего, что имеется в прошлом этого народа. К этому лучшему относится Ф. Э. Лессинг, который, несмотря на ограниченность своего мировоззрения, обусловленную состоянием тогдашней Германии, был одним из величайших немецких просветителей и гуманистов /стр. 9/, вождем и учителем передовой части немецкой буржуазии, сосредоточившим в себе всю духовную культуру своего времени /стр. 15/. Правда, он не сумел перешагнуть границу между идеализмом и материализмом, он не был революционером и смутно представлял себе исторический процесс, но он всю жизнь вел мужественную упорную борьбу с темными силами и погиб в этой борьбе.

Маркс и Энгельс отмечали прогрессивность взглядов Лессинга, его независимость, принципиальность и непоколебимую твердость /стр. 11/.

Тов[ариш] Гольденберг указывает на то, что хотя о Лессинге имеется обширная литература, но нет ни одного труда «о Лессинге — гуманисте, просветителе, борце с мрачными сторонами немецкой жизни».

В блестящем этюде Н. Г. Чернышевского /«Лессинг, его время, его жизнь и деятельность», 1857 г./ мировоззрение Лессинга и его деятельность не раскрыты полностью. Фр. Меринг в своем исследовании «Легенда о Лессинге» /1906 г./ впервые вскрыл истинное значение Лессинга, но Меринг чувствовал слабость к своему земляку, «старому Фрицу» /Фридриху II/, что отразилось на его труде.

Тов[арищ] Гольденберг задалась целью восполнить пробел в литературе о Лессинге, познакомить читателя с жизнью и борьбой этого просветителя на основных этапах его жизни и деятельности.

Избранная диссертантом тема безусловно актуальна, тем более что облик Лессинга сильно искажен в буржуазной литературе.

Тов[арищ] Гольденберг выделяет четыре этапа в жизни и деятельности Лессинга, а именно: годы детства, юношества и университетского учения Лессинга /1729–1748/. Затем следует период с 1748 по 1760 гг., когда Лессинг жил главным образом в Берлине и когда «развертывалась его публицистическая деятельность, которая в прусских условиях была политической деятельностью» /стр. 33/. В период с 1760 г. по 1770 г. Лессинг жил и работал в Брославле и Гамбурге. Здесь, говорит тов[арищ] Гольденберг, «Лессинг определился как драматург и теоретик драмы; он связался с театром, так как театр был его трибуной, откуда он мог говорить в Германии /там же/. Наконец, в последний, вольфенбюттельский период /1770–1781 гг./ Лессинг «на закате жизни дал генеральный бой всем темным силам Германии» /стр. 33/.

Для разработки своей темы тов[арищ] Гольденберг старательно изучила в оригинале очень большое литературное наследие Лессинга, его драматические, философские и научные труды, не исключая фрагменты, и его обширную переписку, а также многочисленные книги, «статьи, посвященные Лессингу».

В конце введения тов[арищ] Гольденберг дает краткий критический обзор тех книг о Лессинге, которые были ею использованы для данной работы /стр. 13–32/.

В какой мере диссертант справился со своей весьма сложной и ответственной задачей, покажет анализ его труда.

Первая глава диссертации /стр. 35–111/ дает характеристику состояния Германии в XVIII в. Диссертант правильно отмечает, что господствующее положение в немецкой историографии к личности и деятельности Фридриха II панегирическое /стр. 64/. В действительности же Фридрих был вторым изданием своего отца; в его правление пруссачество приобрело свою законченную форму; в дворянско-крепостнической деспотической Пруссии господствовали культ грубой силы, требование рабской покорности, палочная дисциплина в армии, вероломство и провокация во внешней политике /стр. 65–90/.

Фридрих II, поклонник всего французского, презрительно относился к немецкому языку, к немецкой литературе и науке /стр. 109/. Установившийся в Германии порядок вещей положил свой отпечаток на немецкую идеологию /

стр. 95/. Кант ограничился «революцией в мыслях», примирившись с реакционной действительностью, а Гегель защищал прусский порядок /стр. 96/. Но среди немецких мыслителей XVIII в., «особняком стоит величественная фигура Лессинга» /стр. 97/.

Глава эта, занимающая около 3 печатных листов чрезмерно растянута; в ней много совершенно ненужного, например, очерк истории возвышения прусско-бранденбургского государства, много общественного из учебников и много повторений. И тем не менее портрет Фридриха II остался недорисованным в этой главе. Диссертант ошибается, говоря, что король не знал Клопштока, Винкельмана, Лессинга, Гердера, Вилсида, Гете. Он их, конечно, знал, но первых он совершенно игнорирует, а о Гете упоминает только для того, чтобы обругать его за «подражание варварскому Шекспиру». О немецкой литературе король судил по такому жалкому придворному поэту, как Каниц, который рабски копировал французские и римские обрезки. Для «характеристики» Фридриха II диссертанту следовало бы также упомянуть о том, что этот «просвещенный» король тратил огромные средства на роскошные дворцы и в то же время урезывал и без того нищенский бюджет народной школы, что учительские вакансии в сельских школах он приказал замещать малограмотными солдатами-инвалидами и т. п.

Следующая /II/ глава диссертации, посвящена характеристике немецкого Просвещения, в пять раз короче первой главы /стр. 113–135/, причем автор часть главы уделит предшествующей эпохе, XVI и XVII вв., так что собственно на немецкое Просвещение осталось только 16 страниц. Автор отмечает резкое отличие немецкого Просвещения от французского и правильно относит его к особенностям истории Германии, к поражению бюргерства в эпоху Реформации и к завершению его разгрома в 30-летнюю войну, благодаря чему у этого бюргерства атрофировалась всякая способность к самостоятельности, и в ней развились такие черты как эгоизм, малодушие, пассивность, низкопоклонство /стр. 121/. Эти черты выступают в немецкой философии, науке, литературе и искусстве. Большинство немецких просветителей не шло дальше проповеди морального совершенствования, умеренности; семейных добродетелей и обличения мелких страстишек; погрязнув в филистерстве, оно осуждало всякую попытку борьбы с существующим строем /стр. 122/. Все лучшие люди немецкого Просвещения были осуждены на трагическое одиночество; они либо эмигрируют, либо уходят от действительности. Один Лессинг, стоявший гораздо выше всех своих современников, боролся до конца, и в этом его величие /стр. 123 и 135/.

Диссертант делает затем беглый обзор представителей немецкого Просвещения /Галлер, Геллерга, Готшеда, Мозера, Реймаруса, Виланда, Клопштока, Рейске, Томазия, Бодмера и др./, касается научного движения, университетов, религиозных течений. Каждому деятелю или явлению уделяется только несколько строк.

Мы полагаем, что диссертация сильно выиграла бы, если бы автор расширил и углубил вторую главу, а первую сократил примерно до одной трети, т. е. до 25 страниц вместо 76, изъяв весь ненужный балласт и сохранив лишь то, что необходимо для освещения социально-экономических и политических предпосылок развития немецкого Просвещения.

Мы полагаем также, что диссертанту следовало бы очерку немецкого Просвещения предпослать краткий общий очерк философии Просвещения в целом, т. е. передовых философских систем и течений в XVII и XVIII вв., которые были выражениями тенденций поднимающейся буржуазии. Такой очерк показал бы, что соответственно сложности экономических, классовых и политических отношений в тогдашней Западной Европе, в просветительской философии были различные направления и различные степени революционной насыщенности. Однако при всем разнообразии характера Просвещения по отдельным странам и при отсутствии единства даже в пределах одной страны, все просветительское движение в целом имело ряд общих черт, резко отличающих его, как идеологию поднимающейся буржуазии, от идеологии феодально-сословного общества. Эти черты неразрывно связаны между собой. Просветительская философия в целом враждебная старой вере, старой науке, старому экономическому и социальному укладу и старой системе воспитания и обучения юного поколения. Она выдвинула новую теорию познания, новую «естественную» этику, новую «естественную» религию, экономику, политику и педагогику. В основе всех направлений просветительской философии, от самых умеренных до радикальных, включительно, лежит метафизическая идея «природосообразности» и индивидуализм, развивающийся на базе борьбы за свободную конкуренцию.

На фоне такого общего очерка следовало бы нарисовать немецкое Просвещение со всей его спецификой. При наличии такого общего очерка многое было бы гораздо яснее в высказываниях Лессинга по вопросам воспитания и обучения, которые приводятся в четвертой главе диссертации, а также в полемике Лессинга с представителями рациональной /«естественной»/ религии, которую /полемику/ диссертант излагает в шестой главе своей работы.

Обратимся к третьей главе диссертации, где идет речь о детстве, юношестве и университетском учении Лессинга /стр. 133–159/. Характеристика семьи Лессинга сделана удачно. Образ отца Г. Э. Лессинга, Йогана Лессинг, был бы еще яснее, если бы автор диссертации установил его роль в движении «свободомыслящих», т. е. представителей «природо-сообразной» религии. Йоган Лессинг перевел, между прочим, с английского на немецкий язык, книгу архиепископа Тиллотеона, которого Антони Коллинс /XVII в./, автор труда о «свободомыслящих», называет их главою.

Характеристика Мейсанской школы, взятая, очевидно, у Атара очень бледна. А ведь Лессинг провел в ней свои отроческие и юношеские годы. Яркий очерк строя, быта, учебных планов и методов обучения в Мейсанской и в обе-

их остальных «княжеских» школах, диссертант мог бы найти во втором томе фундаментального труда Фр. Паульсена.

Говоря о германских университетах в XVIII в., диссертант обнаруживает неясное представление о научном движении. Лейпцигский университет вовсе не был в то время передовым, как утверждает тов[арищ] Гольденберг; Лейпцигский университет, основанный еще в 1409 г., держался старых традиций. Новая жизнь стала пробиваться в более молодых университетах, основанных в Галле и Геттингене. В течение всего XVIII в. Галльский университет сохранил руководящее значение среди германских университетов; здесь утверждались «просвещение» /философский, теологический и политический рационализм и принцип «свободы научного исследования», впервые провозглашенный Спинозой, принцип враждебного встречный старыми университетами, в том числе и лейпцигским. На личности Томазия, основоположника этого движения, которое стало развиваться в недрах университетской науки и которое, вне всякого сомнения, оказало влияние на Лессинга, диссертант должен был остановиться внимательнее, а не ограничиваться двумя строчками о том, что Томазий впервые стал читать лекции не на традиционном латинском, а на немецком языке, что конечно, также было очень важным моментом в истории немецкой университетской науки. Вне поля зрения диссертанта остался также геттингенский университет, основанный в 1734 г., хотя и преимущественно дворянский по составу студенчества, но родственный по духу галльскому и свободный от пиетизма последнего. В Геттингене новохристианство, господствовавшая в подавляющем большинстве германских университетов, не нашла доступа; здесь центр тяжести преподавания лежал в науках государственных, исторических, математических и новогуманистических и преподавание велось здесь на немецком языке. Вне поля зрения диссертанта, который пишет о немецком Просвещении, осталось и такое огромной важности интереснейшее историческое явление, как прогрессивный подъем университетов в отсталой Германии с XVIII в., с одной стороны, и отмирание университетов во Франции, с другой. Если Лейбниц предпочитал еще университетской профессуре двор, то Хр. Вольфа уже нельзя было заменить в академию наук, а Кант не желал расставаться с Кенигсбергским университетом. Германские университеты возглавили постепенно национальное и умственное движение. Во Франции же наука развивалась вне университетов; они стали тормозом науки, и буржуазная революция ликвидировала их.

Неясно представляет себе диссертант также и влияние на Лессинга со стороны профессора лейпцигского университета Эрнести. Тов[арищ] Гольденберг ограничивается замечанием, что Эрнести «развил в Лессинге любовь к филологии». Что может извлечь читатель из этого замечания? Ничего. А между тем, мы стоим здесь пред фактом большого культурно-исторического значения. Эрнести привил Лессингу любовь не к филологии вообще, а к античной филологии.

Эрнести был одним из основоположников «науки об античности», которая впоследствии получила свое оформление и название у Ф. Л. Вольфа. Значение этой науки можно понять в связи с т[ак] н[азываемым] неогуманистическим движением, которым одно время была охвачена интеллигенция Германии.

Этим движением было выдвинуто особое отношение к античности, главным образом эллинской, обусловленное политическим состоянием Германии.

В четвертой главе /стр. 163–235/ речь идет о берлинском этапе /1748–1760 гг./. В этот период Лессинг, живя в суровых условиях, как литератор, публицист, критик и ученый.

Глава эта, насыщенная фактами, в общем построена неплохо, но и здесь имеются ошибки, неясности и т. п.

Автор выводит в этой главе обширную галерею людей из разных слоев общества и сообщает отзывы о них Лессинга. Но здесь много повторений /о Готшеде, Клопштоке, Бодмере, стр. 184 и 225/. Интересны отношения Лессинга к Вольтеру, талантом и знаниями которого он восхищался, но характер которого он резко осуждает. Лессинг критикует Руссо за его отрицание цивилизации, обнаруживая, однако, непонимание исторического процесса. Глубокое влияние на Лессинга оказал Дидро. Демократизм Лессинга прославляется, между прочим, в том, что он общался с евреями, купцами, отставными офицерами, актерами, солдатами и т. п. париями общества.

Дружба его с робким оппозиционером Мойсеем Мендельсоном понятна, но как он мог сблизиться с Никол... прусским националистом, филистером, враждебно относившимся к Просвещению и сделать его сотрудником своих «Литературных писем», диссертант не объясняет. Диссертант правильно опровергает ложное утверждение буржуазных писателей. Будто бы Лессинг во время Семилетней войны «стал певцом восходящего над Германией прусского духа» /стр. 214 и сл./. Приписывать Лессингу увлечение пруссачеством может, конечно, только фальсификатор истории или неумный человек. В Берлине Лессинг стал близок к театру, как драматург. И литература, и сцена были для него трибуной, с которой он боролся с темными силами и распространял гуманные идеи.

Диссертант вполне прав, присоединяясь к мысли Ф. Меринга, что к театру Лессинга толкало классовое сознание /стр. 153/.

В четвертой главе имеется, между прочим, очень небольшой раздел о педагогических воззрениях Лессинга. Этот раздел вызывает недоумение прежде всего своей чрезмерной краткостью и недостаточной ясностью. Тов[арищ] Гольденберг уделяет часто много места какому-нибудь литературному произведению не первоклассной важности, а вопросу о воспитании и обучении юного поколения, который волновал западноевропейское общество на протяжении всего XVIII в., она уделила только 2 ½ страницы /228–230/. Тов[арищ] Гольденберг говорит, что педагогика Лессинга нова, что она не соответствует времени, что она, как и все его мировоззрение, отражает интересы наиболее передовых элементов тогдашнего общества, что она превосходит все филантропические

планы его современников, и что высказывания Лессинга по этому вопросу разбросаны во многих его произведениях. Затем автор диссертации перечисляет некоторые педагогические высказывания Лессинга по его «Литературным письмам» /полемика с Виландом/ и по II-му письму из собрания его письма в новейшей литературе. Это не научный подход к проблеме столь огромной важности. В берлинский период Лессингу были, конечно, известны педагогические труды великого славянского педагога XVII в. Я. А. Коменского, Дж. Локка, геттингенского профессора И. М. Геснера и некоторых других мыслителей. Но в ту пору еще не был издан «Эмил» Руссо, оказавший огромное влияние на педагогическое мышление современников, и не были написаны многочисленные трактаты, вызванные «Эмилем», не появились еще на исторической арене Базедов, Зельман и другие филантропы, ни знаменитый педагогический роман «Лингард и Гертруда» швейцарского педагога-демократа Песталоцци, первая часть которого вышла в год смерти Лессинга, в 1781 г.

Очевидно, что тов[арищ] Гольденберг должна была перенести раздел о педагогике Лессинга в более поздний этап его деятельности и, не прибегая к ничему не доказывающим утверждениям об их новизне и превосходстве, установить место педагогики Лессинга в процессе развития европейской «природосообразной» педагогики путем сопоставления лессинговой педагогики с другими передовыми системами, предшествующими и современным, руководствуясь при этом анализом принципом классовости, партийности педагогики, как всякой науки.

В главе пятой /стр. 236–234/ диссертант рассказывает о деятельности Лессинга в Бреславле и Гамбурге /1760–1770 гг./ . Это содержательная и недурно написанная глава. В ней дан в общем правильный анализ таких капитальных произведений Лессинга, как «Минна фон Барнхельм», «Лаокоон» и «Гамбургская драматургия».

Диссертант убедительно показывает, что Лессинг был не только крупным мыслителем и критиком, но и духовным вождем, учителем всех передовых людей немецкого бюргерства XVIII в. С театральной сцены, в своих философских, критических и эстетических трудах и в памфлетах он вел борьбу с феодальным гнетом, громил раболопное подражание французскому придворно-дворянскому классицизму, разоблачал ученое филистерство, будил национальное достоинство в общественной и политической жизни и в искусстве, освещал социальную роль искусства как защитника обиженных и борца с насилием и деспотизмом и требовал от искусства жизненной правдивости и близости к народу.

Глава эта чрезмерно велика, разделы о «Лаокооне» и «Гамбургской драматургии» и особенно цитаты можно с пользой для дела сократить.

Шестая глава диссертации обнимает последние годы жизни Лессинга /1770–1781/, когда он по словам Фр. Меринга, отдав некоторую дань филистерству, похоронил себя в Вольфенбюттеле на службе у мелкого немецкого

деспота. Это было медленное умирание на протяжении 11 лет, но и в эти годы Лессинг не прекращал своей страстной борьбы с темными силами и своей просветительной деятельности. К этому периоду относится создание им свыше 20 произведений. Среди них находится фрагмент о Спартаке, из которого Лессинг «надеялся сделать героя» /письмо к Рамлеру/ /стр. 457/. В «Эмилии Галлатти», — трагедии невинности среди мира пороков, действие которой перенесено в Италию, Лессинг разоблачает гнусный придворный быт в резиденциях мелких германских деспотов /стр. 302–309/.

В памфлетах «Анти-Геце» направленных против влиятельнейшего Гамбургского одерпастера Геце, Лессинг уже большой, вел смелую, упорнейшую борьбу с ортодоксальным фанатизмом, не взирая на травлю со стороны попов, властей, и черной прессы, несмотря на предпринятые против него полицейские меры и под угрозой очутиться без места, без средств и без пристанища /стр. 419–433/.

«Натан Мудрый» является проповедью религиозной терпимости, человеколюбия и протестом против всякой религии, если она становится органом социального угнетения и тормозом для научного исследования /стр. 404–406, 433–442/. В своих сатирах и эпиграммах Лессинг обрушивается на жадную, развратную роль попов и монахов.

В вольфенбюттельский период оформились философские взгляды Лессинга. Диссертант сделал попытку осветить эти взгляды, но попытку эту необходимо признать неудачной.

Шестая глава, в которой имеется большой раздел о философии Лессинга, — наиболее длинная; она занимает 135 страниц машинописи /стр. 325–463/, что составило бы солидного размера брошюру в 8 печатных листов. Эта глава, как и первая и пятая, чрезмерно растянута. Автор выписывает длинные цитаты из Лессинга и других писателей, цитаты, часто представляющие собою сырой материал; он уделяет слишком много места несущественным подробностям; здесь много повторов о том, что уже было сказано раньше.

Об общих философских установках Лессинга диссертант говорит на стр. 359–383.

Выполнив свою миссию в области литературы и театра, Лессинг, по словам диссертанта, поставил перед собой еще более высокую задачу: заложить фундамент или вернее камень в фундамент новой философии, освободить немецкую духовную жизнь от оков ортодоксии, а также от модной ложной философии /стр. 352/.

Это слишком претенциозное заявление, так как никакой новой философии Лессинг не создал, и не в философии заключается его большое историческое значение. Тов[арищ] Гольденберг желает свести в систему отдельные философские высказывания Лессинга /стр. 359/, но никакой системы не получилось. Как верно отметил Ф. Меринг, философский путь Лессинга шел от Лейбница к Спинозе /стр. 382/. В нем происходила борьба между собственным дуалисти-

ческим мировоззрением и монизмом Спинозы, но он никогда не мог подняться до-цельной материалистической точки зрения /стр. 369–370/, не мог окончательно отрешиться от религии; в этом оказывалось влияние немецкой действительности /стр. 405/. Слабыми местами в мировоззрении Лессинга были также его философия истории /стр. 383/ и его политические идеи. Последнее видно из диалогов «Эраста и Фалька» /стр. 448–452/ и из его высказываний против революции, как средства улучшения человеческого общества. Он возлагал надежду только на силу убеждения.

Сильнее всего Лессинг был в философии религии, и его литературная борьба с ортодоксами, с одной стороны, и с представителями рациональной религии, с другой имела несомненно крупное общественное значение. Философско-теологическим высказываниям Лессинга в диссертации отведено чрезмерно большое место, 45 страниц /стр. 390–435/.

Здесь опять-таки цитатное наводнение, масса подробностей, нередко заслоняющих существенное.

Недостатки шестой главы диссертации проистекают, как было отмечено выше, из того, что диссертант неясно представляет себе тот комплекс идей, который принято называть философией Просвещения.

Автор диссертации подробно, слишком подробно, излагает полемику Лессинга с представителями рациональной религии, но он не уделил 3–4 страниц, чтобы вкратце охарактеризовать различные направления религиозной мысли в Англии, Франции и Германии. Даже о Реймарусе, с которым Лессинг полемизирует, не сказано все нужное, а именно, что, будучи пропагандистом деизма в форме физико-теологии, он боролся с атеизмом Спинозой, Ламетри и др.

Еще несколько замечаний о шестой главе. Диссертант отмечает глубокий интерес Лессинга к античности /стр. 361/. Следовало выяснить вообще отношение к античности немецкой интеллигенции во второй половине XVIII в. и особенно развитие т. н. эллиномании в литературе, искусстве, филологии и педагогике /у Винкельмана, неогуманистов, Гете, Виланда, Шиллера др./.

Лессинг, виднейший представитель немецкого Просвещения, преждевременного скончался в 1781 г., затравленный в тяжелой, героической борьбе с темными силами. В это время значительная часть немецкой интеллигенции уже отошла от рационального Просвещения, от Хр. Вольфа и Лессинга; наступила пора т. н. бури и натиска. Причину этого явления также следовало осветить в последней главе диссертации.

В заключение считаем необходимо сделать ряд замечаний общего характера.

Внешнее оформление диссертации хорошее, но стиль, которым пользуется автор, не везде отвечает требованиям серьезного научного исследования. Автор местами говорит в приподнятом тоне, впадает в пафос, не жалеет восклицательных знаков.

На стр[анице] 414 автор рисует такую картину: «На Лессинга набросились и правоверные, и просветители. Лессинг стоял одиноко, как лев, вокруг которого кружится стая собак. Но стоит царю зверей поднять на одну свою могучую лапу, и собака падает на землю вся в крови, а другие на миг отскакивают в ужасе от него».

Сравнение весьма неудачное.

На стр[анице] 328 имеется такая странная фраза: «Таким образом, насколько Лессинг не был выше своего времени, но оно все накладывало свою печать».

На стр[анице] 198: «Лессинг превратил сцену в паперть гуманизма».

На стр[анице] 234: «Профессура в Кенигсберге была ступенью к академическому честолюбию».

На стр[анице] 223: «Лессинг вскрывает заразность...».

Встречаются неправильные переводы немецких терминов: стр[аница] 138: «средние школы»; стр[аница] 229: «история природы» / следует «естествоведение»; стр[аница] 229: «духовные науки» / следует «гуманитарные науки»; стр[аница] 316: «благородные камни» / следует «драгоценные камни»; стр[аница] 351: «придворный советник» / следует «надворный советник»/.

Встречаются германизмы: «Я меню довольствие от того, что...» /стр[аница] 142/; «Франке и Ланге довели до слуха короля о нем» /стр[аница] 99/; «Кто раз одевал одежду прусского солдата, тот в большинстве случаев имел надежду всегда в ней оставаться» /стр[аница] 70/.

Нередко автор оставляет без пояснений корреспондентов Лессинга.

Так, на стр[анице] 353 он цитирует письмо Гейне к Лессингу. Необходимо хорошо знать историю германской культуры XVIII в., чтобы догадаться, что в данном случае письмо исходит от знаменитого филолога, ученика Эрнести и Христа, преемника Госснера в Геттингене.

Диссертант точно указывает, откуда взята та или другая цитата, но он злоупотребляет цитатами, работа кишит ими. «Боринский говорит», «Меринг пишет», «Эльке продолжает», «у Штара мы читаем» — подобные вступления встречаются во множестве, и затем выписываются цитатами, иногда весьма длинные.

Подведем итоги.

Тов[арищ] Гольденберг задалась целью восполнить пробел в научной литературе о Лессинге. Это смелый и похвальный шаг. Но диссертант, очевидно, не рассчитал своих сил, избрав эту актуальную, но чрезвычайно трудную тему, при разработке которой последовательно приходится касаться множества проблем. Немецкое Просвещение очень мало изучено в нашей исторической науке. Этим, между прочим, объясняется то, что в вузовском учебнике по истории нового времени нет раздела о немецком Просвещении. В диссертации имеются дефекты. Но автор выполнил большую работу; он трудился с энтузиазмом, собрал значительный материал и осветил с позиций марксистско-ленинской науки, ряд неизвестных или мало известных моментов из жизни великого про-

светителя Германии. Эта предварительная работа послужит основой для создания им в будущем полноценной книги о Лессинге, и мы желали бы, что он продолжал работу над этой актуальной темой, учитывая нашу благожелательную критику.

То, что сделано автором в его обширной диссертации, вполне достаточно для присуждения ему ученой степени кандидата исторических наук.

Проф. Готалов-Готлиб
7/IV–1948 г[од]

Ілюстрації

*Файна Рувимівна Гольденберг (1908–1975)
ДАОО. Ф. Р-1647. Оп. 1. Спр. 663. Арк. 6*

Levchenko V. V.,

Candidate of Historical Sciences (PhD), Associate Professor,
Professor at the Department of Social and Humanitarian Disciplines
Odesa National Maritime University (ONMU), Professor ONMU
34 Mechnykova St, Odesa, 65029, Ukraine
tel.: (048) 728 31 18
e-mail: levchenko_lav@ukr.net
ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-6907-7768>

**HISTORIOGRAPHICAL SOURCES ON THE SCHOLARLY
ACTIVITY OF THE HISTORIAN-GERMANIST F.
GOLDENBERG IN THE ARCHIVE OF PROFESSOR
A. HOTALOV-HOTLIB AT THE SCIENTIFIC LIBRARY
OF ODESA I. I. MECHNIKOV NATIONAL UNIVERSITY**

The article presents the results of the scholarly activity of Faina Goldenberg (1908–1975), one of the representatives of the Odesa school of modern-history specialists of the 1930s–1940s. Goldenberg’s academic work, situated within the field of Ukrainian German studies, is shown as a stage in the development of the Odesa school of research on modern history. This school experienced periods of formation and growth in the nineteenth and early twentieth centuries, as well as the complex process of shaping Soviet modern-history studies, in which Professor K. Dobroliubsky played a major role by bridging both the pre-revolutionary and Soviet phases in the evolution of this field of world history.

The article offers a factual analysis of the scholarly literature concerning Goldenberg. For the first time, it publishes historiographical sources that provide new information enabling a more precise reconstruction of her biography and intellectual contribution. It is established that her scholarly works have not been examined in sufficient detail in contemporary historiography. Among Goldenberg’s academic achievements is the development of several important topics that possess theoretical and methodological significance for understanding the logic of modern-history development. One such topic is her study of the humanistic orientation in the worldview of the German dramatist, art theorist, literary critic, Enlightenment thinker, and founder of classical German literature, G. Lessing. She explored his philosophy and the social issues reflected in his writings, considering his legacy as one that in many respects mirrored the weaknesses and underdeveloped class consciousness of the German bourgeoisie of the eighteenth century. At the same time, apart from methodological works, no other academic publications by Goldenberg are known. Nevertheless, she stood at the origins of historical German studies at Dnipropetrovsk University, where she contributed to the training of the next generation of modern-history scholars.

Keywords: F. Goldenberg, Odesa scientific school of modern-history specialists, K. Dobroliubsky, generations, historiographical sources, ego-documents, G. Lessing, history of the Enlightenment.